

Η ΔΙΓΛΩΣΣΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΓΥΡΩ ΣΤΑ 1500

Σε ανάμνηση των ημερών που πέρασε στο σπίτι μας στο Castricum ο Πάνος Βασιλείου ως επισκέπτης διδάσκων και οπού τον πήγαινα κάθε μέρα από διαφορετικό δρόμο από το σπίτι στο σταθμό του τρένου, και στο Άμστερνταμ από το σταθμό στο Ινστιτούτο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών στη Nieuwe Doelenstraat, τότε που οι νεοελληνικές σπουδές στην Ολλανδία ήταν ακόμα στις δόξες τους.

Από τη Σαλονίκη του 1964 και έπειτα, ακόμα θυμάμαι σκηνές της καθημερινής ζωής που μου ήταν τελείως άγνωστες από την Ολλανδία: την αγορά Μοδιάνο, την Παναγία Χαλκέων με τους τεχνίτες του μετάλλου, τους μπογιατζήδες που περίμεναν στην Πλατεία Δικαστηρίων, αν δεν κάνω λάθος. Μια τέτοια εικόνα είναι και οι γραφείς –δεν ρώτησα ποτέ πώς τους έλεγαν– που κάθονταν στα σκαλοπάτια των Δικαστηρίων και έξω από το Διοικητήριο σε πτυσσόμενες καρέκλες με έτοιμες τις αιτήσεις και δηλώσεις για να καταγράψουν και να μεταφέρουν σε άλλη μορφή της γλώσσας τις προφορικές αιτήσεις των πελατών τους. Στην πελατεία τους δεν ανήκαν μόνον αναλφάβητοι, αλλά και απόφοιτοι δημοτικού, που δεν ήξεραν να χειρίζονται την καθαρεύουσα. Ο μη απαιτητικός πελάτης θα δεχόταν γενικά ό,τι του έλεγε ο γραφέας ως απόδοση των δικών του λόγων. Ο απαιτητικός, και να μην καταλάβαινε όλες τις καθαρευουσιάνικες ελληνικούρες, θα επέμενε πως μια ορισμένη διατύπωση θα έπρεπε να αλλάξει ή μια ορισμένη λέξη να μπει οπωσδήποτε.

Αυτή η εικόνα των αιτησιογράφων της Θεσσαλονίκης στα χρόνια του 1960 διαφωτίζει για μένα με κάποιον τρόπο τον ρόλο του λατινόγλωσσου συμβολαιογράφου στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Ο βαθμός της ελληνογνωσίας ή ελληνομάθειας στους βενετικής καταγωγής φεουδάρχες και στους άλλους δυτικούς μόνιμους κατοίκους της Κρήτης δεν έχει μελετηθεί ικανοποιητικά ούτε στο σύνολό του ούτε κατά τη διάρκεια ορισμένων χρονικών περιόδων. Για τον όψιμο 16ο αι. διαθέτουμε τις γνωστές πληροφορίες του Giacomo Foscarini για τον πλήρη εξελληνισμό, γλωσσικό και θρησκευτικό, ορισμένων απογόνων ακόμα και των μεγαλύτερων βενετικών αρχοντικών οικογενειών.¹ Το ότι κατά τον

---

1. Χρύσα Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», στο David Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 1997, σσ. 41-42.

17ο αι. οι βενετοκρατικοί ευγενείς ποιητές Βιτσέντσος Κορνάρος, Ιωάννης-Ανδρέας Τρώιλος και Μάρκος-Αντώνιος Φόσκολος έγραφαν τα έργα τους στα ελληνικά δεν παραξενεύει πια από τη στιγμή που αυτό είχε ξαναγίνει 200 χρόνια νωρίτερα. Γύρω στα 1420 ο βενετοκρατικός άρχοντας Μαρίνος Φαλιέρος, γόνος της μεγάλης βενετικής ευγενικής οικογένειας των Falier, έγραφε ποιήματα στα ελληνικά, στον παραδοσιακό ελληνικό πολιτικό στίχο, για να διαβάζονται από ένα επίσης ευγενές βενετοκρατικό κοινό: τους Λόγους διδασκτικούς από τον γιο του Μάρκο, τη Ρίμα παρηγορητική από τον φίλο του Μπενεδέτο Νταμουλή, και αυτόν γόνο της βενετικής ευγενούς οικογένειας da Molin. Το ότι δύο διαλογικά έργα του, πρώιμες μορφές του θεάτρου, προορίζονταν για παραστάσεις σε φιλικό οικογενειακό περιβάλλον (η *Ιστορία και όνειρο*) και σε εκκλησιαστικό κοινό καθολικών (ο *Θρήνος εις τα Πάθη του Χριστού*) αποδεικνύει πως αυτό το κοινό, που μάλλον ταυτιζόταν, είχε την απαιτούμενη ελληνομάθεια για να απολαμβάνει το μήνυμα των έργων. Το ότι ο Φαλιέρος επέλεξε ως γλώσσα τα ελληνικά δεν σημαίνει πως ο ίδιος δεν ήξερε να εκφράζεται καλά στα ιταλικά, αλλά μάλλον πως το κοινό για το οποίο προόριζε τα έργα του ήταν κυρίως ελληνόγλωσσο. Δεν είναι τόσο ο ποιητής που καθορίζει τη γλώσσα του έργου, όσο οι αναγνώστες ή το ακροατήριο που είχε υπόψη του.²

Τα στεγανά ανάμεσα στην άρχουσα τάξη των ρωμαιοκαθολικών βενετών ευγενών και πολιτών/cittadini και στον ελληνορθόδοξο ντόπιο πληθυσμό της Κρήτης ήταν τον πρώτο αιώνα της περιόδου της Βενετοκρατίας βέβαια πολύ πιο απόλυτα απ' ό.τι έναν δυο αιώνες αργότερα. Ακόμα και τότε η κατάσταση δεν μπορούσε να συγκριθεί με τον κόσμο του σήμερα. Σημερινοί οικονομικοί και πολιτικοί πρόσφυγες, χάρη και στο πιο γενικευμένο εκπαιδευτικό σύστημα και τη συμβολή των σημερινών ΜΜΕ, μιλούν και γράφουν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής μέσα σε μία γενιά. Δεν χρειάζονται πια τρεις τέσσερις γενιές για να εγκλιματιστεί κανείς πλήρως σε μια πολιτισμικά και γλωσσικά διαφορετική ομάδα. Αν είναι σωστή η ταύτιση του ποιητή Μπεργαδή με τον Πέτρο Μπεργαδή του Φραγκίσκου, όπως πρότεινα αλλού,³ τότε, στα τέλη του 15ου αι., ο Απόκοπος έχει γραφτεί από έναν δεύτερης γενιάς βενετοκρατικό βενετικής ευγενικής καταγωγής.

2. Για τους άλλους βενετικής/ιταλικής καταγωγής ποιητές του 15ου αι. δεν διαθέτουμε πληροφορίες για το κοινό τους, αλλά το παράδειγμα του Φαλιέρου αρκεί για να δεχτούμε πως στις αρχές του αιώνα αυτού, ύστερα από 200 χρόνια βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη και συμβίωσης με τους Κρητικούς, ακόμα και η ανώτερη τάξη των βενετών ευγενών καταλάβαινε τα ελληνικά, τα μιλούσε και όσοι ήξεραν γράμματα τα διάβαζαν και τα έγραφαν.

3. A. van Gemert, «Μπεργαδής και Πικατόρος. Προβλήματα χρονολόγησης», *Θησαυρίσματα* 36 (2006) 57-76.

Η πρώτη ίσως επαγγελματική ομάδα που αναγκάστηκε να μάθει τη γλώσσα των ντόπιων ήταν οι συμβολαιογράφοι. Αυτό δεν ίσχυε βέβαια για τους «γραικούς» νοταρίους (*tabeliones/notarii greci*) που κατέγραφαν πράξεις ανάμεσα σε ντόπιους σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο (*secundum quod consuetudo grecorum exigit*). Αυτοί συνήθως είχαν τα ελληνικά ως μητρική τους γλώσσα. Όπως προκύπτει από τον διορισμό του παπά Γεωργίου Σπηλιώτη,⁴ προϋπόθεση για τον διορισμό ενός γραικού νοταρίου ήταν να είναι έντιμος και έμπιστος άνθρωπος, που, ύστερα από εξέταση της ικανότητάς του⁵ από τη βενετική διοίκηση, διοριζόταν αφού έδινε όρκο εμπιστοσύνης στη Βενετία. Στον πρώτο κρητικό συμβολαιογράφο που σώζονται πράξεις του, τον Pietro Scardon (1271), υπάρχουν ήδη αναφορές σ' αυτούς τους «γραικούς» νοταρίους.

Για πράξεις του ντόπιου πληθυσμού με τους φεουδάρχες, τους άλλους ιδιοκτήτες γης, τους εμπόρους και τους δανειοδότες τους, λατίνους και εβραίους, και για τις επαφές με τη βενετική διοίκηση ήταν απαραίτητος ένας από τους *tabeliones/ταβουλαρίους* του Ρεθύμνου ή ο δημόσιος συμβολαιογράφος. Γι' αυτόν ίσχυαν οι ίδιοι όροι με όσους ίσχυαν για τους γραικούς νοταρίους. Και επιπλέον έπρεπε να είχε μάθει τα λατινικά του επαγγέλματος του, κατά τη μακριά περίοδο μαθητείας σε ένα από τα συμβολαιογραφεία μιας μεγάλης πόλης.⁶ Αποφοιτώντας από εκεί, θα είχε στη διάθεσή του ένα 'φορμουλάριο' της συμβολαιογραφικής τέχνης, στο οποίο θα είχε συγκεντρώσει ο ίδιος όλα τα είδη των εγγράφων με τις καθιερωμένες φόρμουλές τους που είχε μάθει κατά τη μαθητεία του στον δάσκαλό του.

4. Μ. Χαιρέτη, «Διοριστήριο έγγραφο Έλληνα νοταρίου της Κρήτης», *Θησαυρίσματα* 3 (1964) 62-72. Αναδημοσίευση του εγγράφου στο Ιω. Χατζάκης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου του λατινοκρατούμενου ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα* [Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, 65], Αθήνα 2012, αρ. 181, σσ. 224-225. Η πληρέστερη μελέτη για τον νοτάριο στη λατινοκρατούμενη Ανατολή, και όχι μόνο για τον 14ο αι., παραμένει της Χρ. Α. Μαλτέζου, «Portrait of the Notary in the Latin-ruled Greek Regions of the Fourteenth Century», στο W. Seibt (επιμ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des Internationalen Symposions zu Ehren von Herbert Hunger* (Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996, σσ. 121-131.

5. Δεν διευκρινίζεται αν τα προσόντα του περιοριζόνταν στο αν ήξερε να γράφει και να διαβάζει ή αν είχε και μια βασική γνώση του νοταριακού τυπολογίου. Και κατά τον 15ο αι. υπογραμμίζεται η ανησυχία της Αυθεντίας για την ποιότητα και την επάρκεια των μελλοντικών συμβολαιογράφων (βλ. W. F. Bakker – A. F. van Gemert, «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντωνίου Γιαλέα (1529-1532)», *Κρητολογία* 6 (1978) 6 σημ. 8). Το έγγραφο εκδόθηκε πρόσφατα στο Στέφανος Καλαμάνης – Στέλιος Λαμπάκης (επιμ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος νοτάριος Χάνδακα 1506-1532. Διαθήκες - απογραφές - εκτιμήσεις* [Βενετικές πηγές της κρητικής ιστορίας, 1], Ηράκλειο, Βικελαιία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2003, Εισαγωγή, σσ. ξ-ξα'.

6. Την παρουσία του εκεί μπορούμε συχνά να την παρακολουθήσουμε, επειδή το όνομά του απαντά στο πρωτόκολλο του δασκάλου του ανάμεσα στους μαρτυρες.

Αυτές οι εισαγωγικές σκέψεις είναι απαραίτητες για να κατανοήσουμε το πρωτόκολλο του κρητικού συμβολαιογράφου Zuane Longo.⁷ Οι περίπου 1400 συμβολαιογραφικές του πράξεις που τις συντάξε όσο είχε έδρα το Ρέθυμνο (1487-1490),⁸ αποτελούν το παλιότερο σωζόμενο ενιαίο σώμα κειμένων για την πόλη⁹ και διαφωτίζουν αρκετές πλευρές της ιστορίας του Ρεθύμνου του τέλους του 15ου αι. Τουλάχιστον οι μισοί πελάτες του προέρχονταν από τα γύρω χωριά. Πράξεις ανάμεσα σε χωρικούς από το ίδιο χωριό είναι πολύ σπάνιες ή δεν υπάρχουν καθόλου. Για τέτοιες υποθέσεις μπορεί και να έφτανε η προφορική συμφωνία, ο προφορικός λόγος. Αλλά γι' αυτές και μάλλον και για πιο προσωπικά θέματα όπως προικοσύμφωνα, συμβόλαια γάμου, διαθήκες και δωρεές εν ζωή ο κόσμος πήγαινε, τουλάχιστον στα κάπως μεγαλύτερα χωριά, στον τοπικό «γραιοκό» ταβουλάριο, πολλές φορές τον παπά του χωριού, που τους συνέτασσε στη δική τους γλώσσα τέτοιες δικαιοπραξίες, αφού και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη υπάγονταν στο βυζαντινό δίκαιο.¹⁰

Για τα χρόνια 1487 ως το τέλος της θητείας του Longo στο Ρέθυμνο δεν υπήρχε άλλος δημόσιος συμβολαιογράφος εκτός από τον «καντσιλιάριο» Alvisius de Ciroidis, τον γενικό γραμματέα της τοπικής βενετικής διοίκησης. Για την καλή λειτουργία του Longo ως δημόσιου συμβολαιογράφου απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να ξέρει λατινικά ή τουλάχιστον τις καθιερωμένες λατινικές φόρμουλες/λογότυπους των πιο συνηθισμένων ειδών της συμβολαιογραφικής τέχνης. Δεύτερη προϋπόθεση ήταν να καταλαβαίνει ελληνικά και μάλλον και να τα μιλάει. Τα ελληνικά άλλωστε ήταν η γλώσσα της επικοινωνίας όχι μόνο ανάμεσα στους χωρικούς, αλλά και στους εργάτες, τους τεχνίτες και μάλλον και τους περισσότερους πολίτες/cittadini. Και αφού οι περισσότεροι Εβραίοι του νησιού ήταν Ρωμανιώτες,¹¹ και γι' αυτούς τα ελληνικά προσφέρονταν ως γλώσσα της προφορικής επικοινωνίας.

7. Για περισσότερα ποσοτικά στοιχεία και την παρουσία χωρικών, Εβραίων, Βενετών και Κρητικών ευγενών και μη ευγενών πολιτών Ρεθύμνου βλ. την ανακοίνωσή μου στο πρόσφατο 11ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο του Ρεθύμνου «Το Ρέθυμνο στις συμβολαιογραφικές πράξεις του Zuane Longo (1487-1490)», που θα δημοσιευθεί ηλεκτρονικά στα Πρακτικά του Συνεδρίου.

8. Θα εκδοθούν σύντομα από τη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου στη σειρά «Βενετικές πηγές της κρητικής ιστορίας» που διευθύνεται από τον Ι. Κ. Μαυρομάτη.

9. Το υλικό που αφορά τον Χάνδακα είναι πολύ λιγότερο (περίπου 50 πράξεις και διαθήκες μαζί, αλλά καλύπτουν πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα (1479-1480 οι διαθήκες και 1496-1512 οι πράξεις).

10. Για τον ορθόδοξο παπά ή καθολικό ιερέα ως ταβουλάριο/συμβολαιογράφο βλ. Μαλτέζου, ό.π. (σημ. 4), σ. 127.

11. Ευχαριστώ τον Benjamin Arbel για την επισήμανση. Πρβ. και τα ωραϊότατα ελληνικά μικρά ονόματα πολλών Εβραίων γυναικών: Αναστασού, Αρχοντού, Ερήνη, Ευδοκού, Καλή, Κεράνα, Κεράτσα, Πανωραία, Πόθα, Ποθητή, Χρυσάνα, Χρουσή.

Ο Longo ο ίδιος καταγόταν μάλλον από τον Χάνδακα, όπου ήταν και η πρώτη έδρα του (οι σωζόμενες διαθήκες που συνέταξε εκεί χρονολογούνται στα 1479-80, επτά οκτώ χρόνια προτού μετακληθεί στο Ρέθυμνο).¹² Όπως υποδεικνύει και το επίθετό του, ήταν ιταλικής καταγωγής, ιταλόγλωσσος, που είχε μάθει τα ελληνικά στο περιβάλλον του και τη συμβολαιογραφική γλώσσα ως μαθητευόμενος σε κάποιον από τους συμβολαιογράφους του Χάνδακα του 2ου μισού του 15ου αι. (π.χ. τον Nicolò Gradenigo, τον γιο του Cirillo ή τον Francesco Vlachò).

Τα ελληνικά του πάντως δεν περιορίζονταν στην προφορική καθημερινή ομιλία και στα γνωστά από άλλα έγγραφα ελληνικά δάνεια που αφθονούν σχεδόν από την αρχή της Βενετοκρατίας στην Κρήτη για να αποδίδουν πολιτισμικά καθορισμένους όρους, ειδικά της αμπελοργίας και της εκκλησίας.¹³ Και σ' αυτόν βρίσκουμε τους όρους:

της αγροτικής ζωής που τους συγκέντρωσε ήδη ο Cortelazzo: *agocium* (Cortelazzo 5 και 264), *cataulizare* (278), *discafizare* (286), *fitea* (289), *gonicum* (293-94), *lachizare* (286-87), *mistatus* (305), *patitirium* (314-15), *sochorum* (331) και *trafus* (334).

της ορθόδοξης εκκλησίας: *calogerus* (53), *calogrea* (273-74), *papa* (169-70) και *protopapa* (199-200).

εκτός απ' αυτούς και τους γνωστούς από άλλες πράξεις τεχνικούς όρους *calathiaticum* (= υποχρεωτικό δώρο σε είδος) και *metacherisi*¹⁴ (συνδρομή του φεουδάρχη/ιδιοκτήτη για κάποια συμφωνημένη εργασία).

Ο Longo όμως δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτά. Από τους πελάτες του, τους ίδιους τους καλλιεργητές της γης, πρέπει να είχε πάρει πιο ειδικευμένους όρους

της καθημερινής τους δουλειάς: *apogiaru*, *apoxillu*, *chefali*, *detis*, *gherisabello*, *girabelo*, *girochoraphum*, *girotrafum*, *milothesi*, *opsimo*, *pesula*, *pezoma*, *riachi*, *spitodromi*, (*ι*)*spitotopum*, *tiromisithra*, *trochizare*, *ypotecare*.¹⁵

12. Μας διαφεύγουν εντελώς τα κενά στη σταδιοδρομία του (1480-1487, 1490-1496), όπως και η σχέση του με τον Νικόλαο Longo, που η θητεία του αρχίζει περίπου όταν τελειώνει αυτή του Zuane στο Ρέθυμνο (1490 - 1536).

13. Βλ. Μ. Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Μπολώνια, Patron, 1970. Τα περισσότερα δάνεια ανήκουν στους παθητικούς ελλητισμούς, δάνεια δηλ. που απαντούν σε τοπικές συμβολαιογραφικές πράξεις και άλλα κείμενα, αλλά μάλλον δεν χρησιμοποιούνταν ευρύτερα στον καθημερινό λόγο της ίδιας της Βενετίας (Cortelazzo, σ. LXII). Μια καλή επισκόπηση των ελληνικών δάνειων λέξεων στη Βενετία δίνει το λεξικό *Greco antico, neogreco e italiano. Dizionario dei prestiti e dei parallelismi* a cura di Amalia Kolonia e Massimo Peri, con un saggio introduttivo di Massimo Peri, con la collaborazione di Mattia De Poli, Federica Ferrieri, Cecilia Ghidotti, Kostis Pavlou, Anna Stimamiglio, Μπολώνια, Zanichelli, 2008, σσ. 47-51.

14. Βλ. Χρ. Μαλτέζου, «Ο όρος «metacherissi» στις αγροτικές μισθώσεις της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Βυζαντινά* 13 (1986) 1135-1147.

15. Υπάρχει σαφές σύστημα στην προτίμηση των ελληνικών όρων. Για την κατοικία

και της καθημερινής ζωής του χωριού και της πόλης: *aere, agriada, apotheca, cyrographum, encremmo, griparia, monasterium, monopati, paradia, paricus, pic(c)us* (παράλληλα με το λατινικό συνώνυμο *brachium*), *pnematicbus, prosopsium, Triodi* και *tritus* (=τριμμένος).

Η σωστή απόδοση των κύριων ονομάτων και τοπωνυμίων, όχι μόνο του ντόπιου πληθυσμού και των χωριών, που η λατινική τους απόδοση με κάποιον τρόπο πρέπει να είχε καθιερωθεί, αλλά και των χωραφιών ή τοποθεσιών, δείχνει την κατανόηση του προφορικού κρητικού λόγου. Έτσι ο νοτάριος πιάνει σωστά και τα πρώτα δείγματα της εξέλιξης της γενικής του θηλυκού άρθρου από «της» σε «τη» και «τς», που μεταδόθηκε έπειτα και σε άλλους τύπους του θηλυκού και αρσενικού άρθρου: *z' Amigdaleas to lango* (= στο 'Αμυγδαλέας το λαγκό, τοποθεσία στο Agio Vassili) 755.5, *zi Camares* (= στσι Καμάρες, τοπ.) 588.5, *zi Chefalas* (= τη Κεφάλας, τοπ. στη Sancta Veneranda/Αγία Παρασκευή) 757.3, *zi placas* (= τη πλάκας, τοπ. στο Pera Munduro) 967.6, *zi sichias zi detes* (= στη συκιάς τσι δέτες, τοπ. στον Πανασό) C15.48a.

Όλα αυτά δείχνουν τη μεγάλη του εξοικείωση με τα ελληνικά: όσα άκουγε, τόσο ονόματα και τοπωνύμια όσο και ειδικούς όρους, τα κατέγραφε και τα απέδιδε σωστά.

Αλλά ήξερε και να διαβάξει ελληνικά. Στις 24.9.1489 (αρ. 1098) ο Νικόλας Κωσταντάς, γραφέας ενός ροδίτικου γριππαρίου, εμπορικού πλοίου, του παρουσίασε μια διαμαρτυρία, πράξη που παραδίδεται συνήθως από τον διαμαρτυρόμενο με πρόχειρη μορφή¹⁶ στον συμβολαιογράφο με την παράκληση να τη διαβάσει στον ενδιαφερόμενο και έπειτα να την καταστήσει έγγραφο με νομική ισχύ. Η διαμαρτυρία του Κωσταντά, που έπρεπε να διαβαστεί στους αδερφούς κυρ-Πέτρο και κυρ-Νικόλαο Βεργίτση, ήταν γραμμένη στα ελληνικά με ελληνικούς χαρακτήρες και ο Longo ο ίδιος τη μετάφρασε από τα ελληνικά στα «δημώδη λατινικά», δηλ. τα ιταλικά.¹⁷

χρησιμοποιεί πάντα τον όρο «domus» ή «domuncula», ποτέ «σπίτι». Για ελληνικά σύνθετα με πρώτο συνθετικό «σπίτι» (spitodromi, spitotopus) δεν υπάρχουν οι αντίστοιχοι όροι στα λατινικά του ή ο ελληνικός τύπος τού φαίνεται σαφέστερος. Το ίδιο ισχύει για «αμπέλι». Πάντα γράφει «vinea», «vinea deserta», «vinea sive fitea», μία φορά ξεχνιέται και χρησιμοποιεί το ιταλικό «vigni», αλλά ποτέ το «αμπέλι». Αλλά ειδικούς όρους όπως «γυράμπελο» (=χέρσος χώρος γύρω από το αμπέλι) και «χειρισάμπελο» (= χέρσο αμπέλι, αμπέλι που έχει μερικά χρόνια να καλλιεργηθεί) δεν προσπαθεί καν να τους μετατρέψει στα λατινικά. Ο όρος ήταν αυτονόητος για τα συμβαλλόμενα μέρη.

16. Οι διαμαρτυρίες τις περισσότερες φορές διατυπώνονταν στον προφορικό λόγο, στα ιταλικά.

17. ... quoddam l3 protextum grecis literis anotatum manu Nicole l Costanda, scribe dicte l griparie, rogans me notarium infrascriptum dictum protextum l4 legere ser Petro et ser Nicolao Vergicio fratribus quondam ser Joannis habitatoribus Rethimi, deindeque l5 de ipso conficere pub-

Ο Longo μετά την αναχώρησή του από το Ρέθυμνο, το φθινόπωρο του 1490, πρέπει να εγκαταστάθηκε ξανά στον Χάνδακα. Μόλις το 1496 συνέχισε εκεί στο ίδιο φύλλο του πρωτόκολλου, όπου το 1490 είχε σταματήσει τη σταδιοδρομία του ως συμβολαιογράφου. Στα επόμενα 16 χρόνια συνέταξε εκεί ελάχιστες πράξεις, συχνά συμβόλαια γάμου.

Προς το τέλος μεγάλο μέρος αφορά τη μοιρασιά της ακίνητης περιουσίας στο χωριό Πανασσό, στο Μουρνοχώρι και Παραχώρι, ανάμεσα στους αδερφούς Ιωάννη και Ιερώνυμο de Medio/de Mezzo γιους του μακαρίτη Γεωργίου. Η μοιρασιά αρ. C15 (29.1.1502), γραμμένη στα ιταλικά, εντάσσεται σε μια συμβιβαστική συμφωνία ανάμεσα στους αδερφούς, καμωμένη από τον συμβολαιογράφο Zuane Longo. Η μοιρασιά αρ. C18 (11.4.1502), γραμμένη και αυτή στα ιταλικά από τον ίδιο τον Ιωάννη/Zuan de Medio, εγκρίθηκε από τον Ιερώνυμο και παρουσιάστηκε έπειτα στον συμβολαιογράφο, ο οποίος την καταχώρισε στο πρωτόκολλό του. Η μοιρασιά αρ. C20, και πάλι γραμμένη στα ιταλικά, έγινε ανάμεσα στα αδέρφια την 1.3.1503 και καταχωρίστηκε στο πρωτόκολλο με συμβολαιογραφική πράξη της 24.4.1503.¹⁸

Η τελευταία μοιρασιά αρ C21 (2.2.1505 m.v.;) είναι γραμμένη σε ένα στενόμακρο τετράδιο (φφ. 203v-206v), όπως συνηθίζονταν στις απογραφές,¹⁹ που εντάχθηκε στο πρωτόκολλο χωρίς προλογική ή επιλογική σημείωση του συμβολαιογράφου. Είναι το μόνο σωζόμενο από τα αρχικά δύο έγγραφα που περιέγραφαν τα ακριβή σύνορα των κτημάτων που ανήκαν στο πρώτο και στο δεύτερο μερίδιο της ακίνητής τους περιουσίας, μαζί με τα ονόματα των καλλιεργητών.

Παραθέτω αυτούσιο το κείμενο (στ. 1-124) και την έγκριση του Ιερώνυμου (στ. 192-97) και παραλείπω τους στ. 122-191 με τον κατάλογο των αμπελιών, ξεριζάμπελων, σώχωρων, πέργολων και ξάμπελων και των καλλιεργητών / νοικοιαστών τους· γίνονται όσο το δυνατό λιγότερες επεμβάσεις ως προς τον χωρισμό των λέξεων.²⁰

---

licum instrumentum ipsoque patrono dare, cuius protexti tenor talis est, ex greco in latino vulgari | sermone translatum per me notarium.

18. Πολλά χρόνια αργότερα ο συμβολαιογράφος Nicolo Longo, που οι πράξεις του σώζονται στους φακέλους 132-38 (1489-1534) των Notai di Candia, καταχώρισε στις 24 Ιανουαρίου 1516 (m.v.;) στο φ. 410 την πράξη μοιρασιάς που του παρουσίασαν οι αδερφοί de Mezzo. Εκείνοι οι μήνες δυστυχώς δεν σώζονται στους φακέλους του. Φαίνεται πως ο Nicolo Longo ήταν ο διάδοχος του Zuane Longo.

19. Βλ. Κακλαμάνης - Λαμπάκης, ό.π. (σημ. 5), Εισαγωγή, σ. 91.

20. Για την ερμηνεία βασίστηκα στα Εμμ. Κριαράς, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669, Θεσσαλονίκη 1969 κ.ε.· Μαν. Ι. Πιτυκάκης, Το γλωσσικό ιδίωμα της Ανατολικής Κρήτης. Ετυμολογία - σημασία - ορθογραφία - προφορά, τ. Α-Β, Αθήνα 1983

Ιησούς 1505, adi 2 fevrier
 1² Segonda igou dhefteri mira.
 1³ Tabelja ola tis gognas che soghora che
 1⁴ cre vatines igne tutugnīs tis dhe
 1⁵ fteris miras xecatharizonas
 1⁶ ombros stuto do modho che ojati ighame
 1⁷ tesera abelia miras mena me to miser
 1⁸ ierognimo tona dberfomu safenete
 1⁹ me instrumento nodharicho gherio
 1¹⁰ tuser zuane longcho pernomesta chato
 1¹¹ isequina ta tesera ambelia mono che ogħi
 1¹² isalo che thelome che nagne sabote
 1¹³ amirasta ojana sasome tutes tes
 1¹⁴ mires edbag gnana chamo menes
 1¹⁵ t'ala ola oti eghome mi ras mena
 1¹⁶ thelome naste chunde ferma che
 1¹⁷ chala sadotes echamame. - -

1¹⁸ Ta belja meonoma igne tuta:
 1¹⁹ tamoschata opu eevcati? afendis mas
 1²⁰ chemis dapo equinu tora tu ma
 1²¹ tapia igne sima isto murnoghori
 1²² che to ambeli oputone tuchosta adhi
 1²³ pnitu dito peracha, tuta tadbio
 1²⁴ isa tu miser ierognimo is ti miran du.
 1²⁵ Ta bellja fuo de nichola chazogegni
 1²⁶ che tabeli oputone tu chosta scapetti
 1²⁷ isa emena tu zuane meti broti
 1²⁸ mirasa istimira mu.
 1²⁹ Oxoapotuto xecatharizome ojate
 1³⁰ seris crevatines me tambeli dito
 1³¹ chumeza opueghome mi ras me
 1³² nes me istrumento gheros tuano
 1³³ gegramenu nodhariu thelome
 1³⁴ che na midhe grichunde istutes tes

Ιησούς 1505, a di 2 fevrier
 Segonda ήγου δεύτερη μοίρα.
 Τ' αβέλια όλα της Γωνιάς, και σώχω
 ρα²¹ και κρεβατίνες²², είναι τουτουνης
 της δεύτερης μοίρας, ξεκαθαρίζοντας
 ομπρός τούτο ντο μόδο²³ και, ογιατί είχαμε
 τέσσερα αβέλια μοιρασμένα με το μισέρο
 Ιερώνυμο τον αδερφό μου, σα φαίνεται
 με ινστρουμέντο νοδάριχο χεριό
 του σερ Zuane Longo παίρνομε στα κάτω
 εις εκείνα τα τέσσερα αμπέλια μόνο και όχι
 εις άλλο, και θέλομε και να νιαι σαν ποτέ
 αμοίραστα ογια να σάσομε²⁴ τούτες τες
 μοίρες εδανιανά²⁵ καμωμένες.
 Τ' άλλα όλα ό,τι έχομε μοιρασμένα
 θέλομε να στέκουνται φέρμα και
 καλά σαν τότες εκάμαμε. --

Τ' αβέλια με όνομα είναι τούτα:
 τα μοσκάτα οπου εκράτει αφέντης²⁶ μας
 κι εμείς dapo²⁷ εκείνου τώρα του μα (;)²⁸
 τα ποία είναι σιμά εις το Μουροχώρι
 και το αμπέλι οπου 'τονε του Κώστα Αδεί-
 πνητου dito Περάκα, τούτα τα δύο
 ήσα του μισέρο Ιερώνυμο εις τη μοίραν ντου
 Τ' αβέλια fuo de Νικόλα Κατσογένη
 και τ' αβέλι οπου 'τονε του Κώστα Σκαπέτη
 ήσα εμένα του Zuane με τη μπρώτη
 μοιρασά εις τη μοίρα μου.
 Όξω από τούτο ξεκαθαρίζομε ογια τέ-
 σερις κρεβατίνες με τ' αμπέλι dito²⁹
 Κουμέτσα οπου έχομε μοιρασμέ-
 νες με ιστρουμέντο χερός του ανω
 γεγραμμένου νοδαρίου θέλομε
 και να μηδέ γροικούνται εις τούτες τες

και Αντ. Ξανθινάκης, Λεξικό ερμηνευτικό και ετυμολογικό του δυτικοκρητικού γλωσσικού ιδιώματος.
 Συνώνυμα-αντίθετα επεξηγηματικά παραδείγματα ιδιωματικού λόγου, Ηράκλειο, Π.Ε.Κ., 2009.

21. Μικρό χωράφι περιφραγμένο.

22. Κληματαριά.

23. Τρόπος.

24. Ισιώσομε.

25. Τώρα δά.

26. Πατέρας.

27. Έπειτα από.

28. Άλλη δυνατότητα είναι να εννοεί: του Ματαπία.

29. Λεγόμενο.

<p>¹³⁵ <i>mires, ima naghi chathais apomas</i> ¹³⁶ <i>tus aponogramenus adherfus tes</i> ¹³⁷ <i>dhio zedhiches tu sadotes eghome</i> ¹³⁸ (204r) <i>chamo mena thelome nastechunde</i> ¹³⁹ <i>ferma, dicheata miras menes - -</i></p>	<p>μοίρες ειμά να 'χει καθαείς από μας τους απανωγραμμένους αδερφούς τες δύο τσ' εδικές του σαν τότες έχομε καμωμένα, θέλομε να στέκονται φέρμα³⁰, δικαίατα³¹ μοιρασμένες. --</p>
<p>¹⁴⁰ <i>Me onoma igne tutes: tu miser Ieronimo</i> ¹⁴¹ <i>icrevatina tustamati chumela dito</i> ¹⁴² <i>marino -</i> ¹⁴³ <i>che icrevatina tu giorgi pelechano</i> <i>quondam cocoli.</i> ¹⁴⁴ <i>Emena tu zuane igne tutes: i crevatina</i> ¹⁴⁵ <i>tujagni chumela tu gero de cazale evjeniqui</i> ¹⁴⁶ <i>che i crevatina oputo ne erimi tumanoli</i> ¹⁴⁷ <i>gharlambi meto ambeli legomeno cavurtzea.</i></p>	<p>Με όνομα είναι τούτες: του μισέρ Ιερώνυμο η κρεβατίνα του Σταμάτη Κουμελά dito Μαρίνο - και η κρεβατίνα του Γιώργη Πελεκάνο quondam Κοκόλη. Εμένα του Ζιουανέ είναι τούτες: η κρεβατίνα του Γιάννη Κουμελά του γέρο de cazale Ευγενική και η κρεβατίνα οπού 'τονε έρημη του Μανόλη Χαρλάμπη με το αμπέλι λεγόμενο Καβουρτζέα.</p>
<p>¹⁴⁸ <i>Tala ola oti evriscunde mesa sto configni</i> <i>over</i> ¹⁴⁹ <i>sinoro opulegome edho apochato thelo</i> ¹⁵⁰ <i>me che nagicunde che nagne tutugnis</i> ¹⁵¹ <i>tis dhefteris miras otinos laghi. -</i></p>	<p>Τ' άλλα όλα ό,τι ευρίσκονται μέσα στο configni over σύνορο οπού λέγομε εδώ αποκάτω θέλο- με και να γροικούνται³² και να 'ναι τουτουνης της δεύτερης μοίρας ό,τινος λάχει. -</p>
<p>¹⁵² <i>Arghizi to configni over sinoro apo ton</i> ¹⁵³ <i>drafo che ti strata tis apanogramenis</i> ¹⁵⁴ <i>crevatinas tu jagni chumela tu gero</i> ¹⁵⁵ <i>prosti mera tu ponente che pienodas apa</i> ¹⁵⁶ <i>no prosti mera tu notou ti strata che</i> ¹⁵⁷ <i>ton drafo tis apanogramenis crevatinas</i> ¹⁵⁸ <i>che tote xeteliononda ton drafo equinis</i> ¹⁵⁹ <i>tis crevatinas pienondas panda</i> ¹⁶⁰ <i>prostonoto che tote napari ton drafo che to</i> ¹⁶¹ <i>sinoro ver ponente tu ambelju tutuinu oputo</i></p>	<p>Αρχίζει το configni over σύνορο από τον ντράφο³³ και τι στράτα της απανωγραμμένης κρεβατίνας του Γιάννη Κουμελά του γέρο προς τι μερά του πονέντε και πηαινοδας απά- νω προς τη μερά του νότου τη στράτα και τον ντράφο της απανωγραμμένης κρεβατίνας και τότε ξετελειώνοντα τον ντράφο εκεινης της κρεβατίνας πηαινόντας πάντα προς το νότο και τότε να πάρει τον ντράφο και το σύνορο ver ponente του αμπελιού τουτουινού οπού το νε του ποτέ Στέφανου Αταλιώτη Χειλά, να σώσει ως την άκρα του αμπελιού του μος- κάτου ερμεσακού³⁴ ως την απιδουλά³⁵, και τότε το ντράφο και το σύνορο οπού θω- ρεί προς το μπονέντε του αμπελιού του μοςκά-</p>
<p>¹⁶² <i>ne tu pote stefanu ataliotti ghila</i> ¹⁶³ <i>nasosi ostin achra tu ambelju tu mos</i> ¹⁶⁴ <i>chatu ermesachu ostin apidhopula</i> ¹⁶⁵ <i>che tote to drafo che to sinoro oputho</i> ¹⁶⁶ <i>ri prosto bonente tu ambelju tu moscha</i></p>	

30. Σίγουρα.

31. Δίκαια.

32. Θεωρούνται.

33. Χαμηλός τοίχος

34. Έρημου;

35. Μικρή αγλαδιά.

¹⁶⁷ *tu tu jani ghumno liveri nasosi*
¹⁶⁸ *naxetelepsi osti strata ti maestra*
¹⁶⁹ *chumuna che tote ti strata strata*
¹⁷⁰ *nequigni napiegni prostin anatoli navgii*
¹⁷¹ *stanavolema che isti vromoligni che ti*
¹⁷² *strata nequigni nasosi osta ghorafia*
¹⁷³ *tou giorgi pelechano opucrazunde vateas*
¹⁷⁴ *che tote equigni di strata napagi prosto vora*
βορρά,
¹⁷⁵(204v) *igou tin gchato ti balea napagi nasosi*
¹⁷⁶ *osto sinoro tou miser alesandro lulin*
¹⁷⁷ *opone tabeli tou chostandi varangchu*
¹⁷⁸ *che tote to drafo trafo equinu prosto sinoro*
σύνορο
¹⁷⁹ *to dhicho mas apano chato narthi*
¹⁸⁰ *osto pigadhi tis gognas che apoqui napagii*
¹⁸¹ *apochato apano ton digho over trafo che*
¹⁸² *sinoro opuchame opote miser alitza*
¹⁸³ *lulis osti riza tis lutras che tote [...]*
¹⁸⁴ *ti riza riza equinis nasosi osto vri*
¹⁸⁵ *sidhi che rjaqui stin acra tis lutras*
¹⁸⁶ *che tote apono chato torjachi rjaqui nar*
¹⁸⁷ *thi ston drafo tu ambelju tu moschatu*
¹⁸⁸ *oputone tu franghuli varangcho*
¹⁸⁹ *che tote ton drafo equinu osti strata*
¹⁹⁰ *ti chumuna over maistra tagiu*
¹⁹¹ *giorgiu che tote ti strata nequigni*
¹⁹² *narthi osto chefali opone to cli*
¹⁹³ *sidhaqui tagiu giorgiu che tote apa*
¹⁹⁴ *no chato ton drafo tu ambelju tis*
¹⁹⁵ *vene zadhe nas che tu malaqi to pervoli*
¹⁹⁶ *nasosi osti strata ti maistra*
¹⁹⁷ *over chumuna che tote ti strata strata*
¹⁹⁸ *narthi sto jofiri che naxeteliosis os[to]*
¹⁹⁹ *ruchuna ton apano tis crevatinas*
¹¹⁰⁰ *che tu soghoru opue crati o chostandi*
¹¹⁰¹ *chumelas che dapu o giostu o manolis*
¹¹⁰² *osto siblio tu soghoru tu dhiachio gha*

του του Γιάννη Χούμνο Λιβέρη να σώσει
 να ξετελέψει³⁶ ως τη στράτα τη μαέστρα³⁷
 κουμούνα³⁸ και τότε τη στράτα στράτα
 νεκείνη να πηαίνει προς την ανατολή να βγει
 στ' αναβόλεμα³⁹ και εις τη Βρωμολίμνη και τη
 στράτα νεκείνη να σώσει ως τα χωράφια
 του Γιώργη Πελεκάνο οπού κράζονται Βατέας,
 και τότε εκείνη ντη στράτα να πάγει προς το

ήγγο την γχάτω τη Μπαλέα να πάγει να σώσει
 ως το σύνορο του μισέρ Alesandro Lulin
 οπόναι τ' αβέλι του Κωσταντή Βαράγκου,
 και τότε το ντράφο τράφο εκείνου προς το

το δικό μας απάνω κάτω να 'ρθεί
 ως το πηγάδι της Γωνιάς και αποκεί να πάγει
 αποκάτω απάνω τον ντοίχο over τράφο και
 σύνορο οπού 'καμε ο ποτέ μισέρ Αλιτζά
 Λουλής ως τη ρίζα της Λούτρας και τότε [...]
 τη ρίζα ρίζα εκείνης να σώσει ως το Βρυ-
 σίδι και ριγάκι στην άκρα της Λούτρας,
 και τότε απάνω κάτω το ριγάκι ριγάκι να 'ρ-
 θεί στον ντράφο του αμπελιού του μοσκάτου
 οπού 'τονε του Φραγκούλη Βαράγκο,
 και τότε τον ντράφο εκείνου ως τη στράτα
 τη κουμούνα over μαϊστρα τ'Άγιου
 Γιωργιού, και τότε τη στράτα νεκείνη
 να 'ρθεί ως το κεφάλι οπόνε το κλη-
 σιδάκι⁴⁰ τ' άγιου Γιωργιού, και τότε απά-
 νω κάτω τον ντράφο του αμπελιού της
 Βενετσάδαινας και του Μαλάκη το περβόλι
 να σώσει ως τη στράτα τη maistra
 over κουμούνα και τότε τη στράτα στράτα
 να 'ρθεί στο γιοφύρι και να ξετελειώσεις ως το
 ρούκουνά⁴¹ τον απάνω της κρεβατινας
 και του σώχωρου οπού εκράτει ο Κωσταντή
 Κουμελάς και dapu ο γιος του ο Μανόλης
 ως το σύμπλω⁴² του σώχωρου του Διάκο Χα

36. Τελειώσει, βγει.

37. Κύρια.

38. Δημόσια.

39. Ανηφοριά.

40. Εκκλησίτσα.

41. Γωνιά.

42. Κοντινό.

¹⁰³millu.

¹⁰⁴Otiene mesa setuto to configni over

¹⁰⁵sinoro thelome che nagne tutu

¹⁰⁶gnis tis dbehteris miras oxo apotes

¹⁰⁷dbio crevatines opugne tu miser jeronimo

¹⁰⁸ton di laltre dbio opugne emena

¹⁰⁹tu zuane metabelil cumelzea
naghi catha is tes

¹¹⁰(205r) edbichestu osa fenete istinali mas

¹¹¹mirasa xechatharinzonda che o

¹¹²megas dhetis opone stanavole

¹¹³ma topio crati o stamati chume

¹¹⁴las dito marinos ojavocomato

¹¹⁵mias scapetatas opucrazete vate

¹¹⁶as stanavolema thelome

¹¹⁷nagrichate nane tutunis tis dbehteris

¹¹⁸miras nane mesa sto confini

¹¹⁹opuedho grafome.

¹²⁰Achomi leme me onoma olla tambelia

¹²¹che crevatines che soghora tutunis

¹²²tis miras menabodha ghorafia

¹²³opoghi mesa sto sinoro dis apochato

¹²⁴tis stratas sti vromolimni:

.....

¹⁹²† Ego ieronimo demezos tupo

¹⁹⁶te miser zorzi ime contetos istuti

¹⁹³timirasa osanothem chitete

¹⁹⁴che tasome pote nami giagiropo opiso

¹⁹⁵udheis crisi udheghoris crisi

¹⁹⁶pema perpira ghilia.

μήλου.

Ό, τι είναι μέσα σε τούτο το *confini over*

σύνορο θελομε και να 'ναι τουτου

νής της δεύτερης μοίρας όξω από τες

δύο κρεβατίνες οπου 'ναι του μισέρ Ιερώνυμο,

των δε l'altre δύο οπου 'ναι εμένα

του Zuane με τ' αβέλι Κουμετσέα, να 'χει κάθα
εις τες

εδικές του ωσά φαίνεται εις την άλλη μας

μοιρασά, ξεκαθαρίζοντα και ο

μέγας δέτης⁴³ οπώναι στ' αναβόλε-

μα, το ποίο κρατεί ο Σταμάτη Κουμε

λάς dito Μαρίνος ογι' αποκόμματο

μας σκαπετάτας⁴⁴ οπου κράζεται Βατέ-

ας στ' αναβόλεμα, θέλομε

να γρουκάται να' ναι τουτουνης της δεύτερης

μοίρας, να' ναι μέσα στο *confini*

οπου εδω γράφομε.

Ακομή λέμε με όνομα όλα τ' αμπέλια

και κρεβατίνες και σώχωρα τουτουνης

της μοίρας μ' ένα βοδα⁴⁵ χωράφια

οπόχει μέσα στο σύνορό ντης αποκάτω

της στράτας στη Βρωμολίμνη:

.....

Εγώ Ιερώνυμο Ντεμέτσος του πο-

τέ μισέρ Τζώρτζη είμαι κοντέτος⁴⁶ εις τούτη

τη μοιρασά ως άνωθεν κείτεται

και τάσσομαι⁴⁷ ποτέ να μη γιαγύρω⁴⁸ οπίσω

ουδ' εις κρίση⁴⁹ ουδέ χωρίς κρίση,

πένα⁵⁰ πέρυρα χιλια.

4. tugins correxi 20. ante equinu *canc.* pisotu 29. oxo *corr. ex.* hoxo 38 apono- *correxi* 58. stata *correxi* 62. dafo *correxi* 61. ver ponente *supra lineam* 86. apono *correxi* / rjaqui jaqui *correxi* 97. strastrata *correxi* 109. meta/beli/cumezea *in margine sinistro* 117. (na)ne *supra lineam* / dheftreis *correxi*

43. Κατωφέρεια.

44. Χώρος σκαμμένος και όχι οργωμένος;

45. Μοιρασμένα από δά;

46. Ικανοποιημένος.

47. Υπόσχομαι.

48. Επιστρέψω, αλλάξω γνώμη.

49. Δίκη.

50. Ποινή, πρόστιμο.

Σχόλια:

Συντάκτης είναι και πάλι, όπως στις περισσότερες άλλες πράξεις μοιρασιάς, ο Zuane de Mezzo/Ιωάννης de Medio. Ενώ οι προηγούμενες έχουν μεταγραφεί από τον ίδιο τον συμβολαιογράφο ή από κάποιον γραφέα του, εδώ έχουμε να κάνουμε με αυτόγραφο του και ιδιόγραφη σημείωση του αδερφού Jeronimo/Ιερώνυμου.⁵¹ Ο συντάκτης προτιμάει για πρακτικούς λόγους ή επειδή δεν ήξερε την ελληνική γραφή, να γράφει ελληνικά με λατινικούς χαρακτήρες.⁵² Ο Zuane ξέρει καλύτερα ιταλικά ή τουλάχιστον τους τεχνικούς όρους από ό,τι ελληνικά. Σε διάφορα σημεία δίνει πρώτα τον ιταλικό ή μη ειδικό ελληνικό όρο, που τον διευκρινίζει αμέσως με το «over ...» (*confini over σύνορο* 48-49, 52, 104-05, *τη στράτα τη maistra over κουμούνα* 90, 96-97, *τον ντοίχο over τράφο* 81) ή στην αρχή μία φορά, με επίδραση της γραπτής γλώσσας, με το «ήγου ...» (*Segonda ήγου δεύτερη μοίρα* 2).

Για ορισμένες έννοιες ο συντάκτης δεν ξέρει την αντίστοιχη ελληνική λέξη: *cazal* (ο ελληνικός όρος 'μετόχι' αποδίδει μια μικρότερη οικιστική ενότητα, η λέξη «χωριό», αν και μαρτυρείται ήδη στον Σαχλίχη,⁵³ δεν του ταίριαζε ως απόδοση του καθιερωμένου διοικητικού όρου «*casal*». Το «*dapo*» που συντάσσεται με γενική (= ύστερα από, αργότερα) το απέδωσε πρώτα

51. Η πολύ σύντομη ιδιόγραφη βεβαίωση του Ιερώνυμου πως είναι ευχαριστημένος με την παραπάνω μοιρασιά και δεν θα αλλάξει γνώμη ούτε με δίκη ούτε χωρίς δίκη δείχνει ένα έμπειρο χέρι με ωραίο γραφικό χαρακτήρα σε στρωτή γλώσσα. Εντύπωση κάνει το γεγονός ότι δύο φορές δίνει στο «n» ένα πόδι παραπάνω και γράφει επομένως *osanothem* (193) και *pema* (196). Ο τύπος «*kontetos*» που χρησιμοποιεί δεν μαρτυρείται στο λεξικό του Κριαρά, αλλά είναι ένας από τους πιθανούς κρητικούς τύπους του «κοντέντος».

52. Δεν έχουμε ιδέα πόσο διαδεδομένη ήταν ήδη στις αρχές του 16ου αι. αυτή η πρακτική. Τα χειρόγραφα λογοτεχνικών κειμένων και τα πρωτόκολλα των νοταρίων (του Γρηγορόπουλου, του Ολόκαλου, του Γιαλέα) εκείνης της εποχής είναι χωρίς εξαίρεση γραμμένα με ελληνικούς χαρακτήρες. Στον Γρηγορόπουλο υπάρχουν ελάχιστες περιπτώσεις μαρτύρων που υπογράφουν στα ελληνικά, αλλά με λατινικούς χαρακτήρες (βλ. Κακλαμάνης – Λαμπάκης ό.π. (σημ. 5), Εισαγωγή, σ. 96). Ο Στ. Henrich στην πρόσφατη ανακοίνωσή του στο Κρητολογικό Συνέδριο του Ρεθύμνου για τις κρυπτοσφραγίδες στα έργα του Μπεργαδή και Πικατόρου υποθέτει πως και οι ποιητές αυτοί χρησιμοποιούσαν ήδη την λατινογράμματη γραφή. Ο Zuane ακολουθεί πιστά ένα φωνητικό σε γενικές γραμμές σύστημα μεταγραφής με το οποίο μπορεί να αποδίδει καλά τους ελληνικούς φθόγγους. Εξαίρεση κάνει ο ίδιος για τον φθόγγο «γι». Στο υπόλοιπο κείμενο το μεταγράφει ως «j» (6 *ojati* = ογιατί, 45, 54 κ.ά. *jagni* = Γιάννη) στο όνομα «Γιώργης» όμως προτιμά να κρατά την παραδοσιακή μορφή του ονόματος: *Giorgi* 43, 73, *tagiu Giorgiu* 90-91, 93. Υπάρχει κάποια ασάφεια ως προς την αξία του «z», που μπορεί να αποδίδει τόσο το «τσ» (πρβ. 37 *zedhiches* = τσ' εδικές, 192 *demezoz* = ντε Μέτσος) όσο και «ζ» (πρβ. 52 *arghizo* = αρχίζω, 73 *crazunde* = κραζούνται, 83 *riza* = ρίζα). Δεν υπάρχει συνέπεια στην απόδοση των φθόγγων -μπ-, -ντ- και -γκ-, τόσο μέσα στη λέξη όσο και στη συμπεροφορά δύο λέξεων: γράφει *abeli* και *ambeli*, *pienodas* (55), *pienondas* (59) και *xeteleiononda* (58), *ton drafo* (58, 60 κ.ά.), *to drafo* (65), *ton digho over trafo* (81). Το τελικό «-ν» σε φωνητικά σημαντικές θέσεις γράφεται, αλλά μπορεί να κολλήσει ως αρκτικό «-ν» στην επόμενη λέξη: *ti strata nequigni* (91).

53. Η λέξη ίσως να μην σήμαινε το χωριό ως διοικητική ενότητα, αλλά ως επαρχία με την αρνητική της σημασία.

με «πίσω του», αλλά τελικά το έσβησε (στ. 20, βλ. και 101).⁵⁴ Κάτι ανάλογο ισχύει και για το «fuo» (ή τη συντομογραφία για «quondam»). Προτιμά το «dito» ως απόδοση του λατινικού «(cognomine) dictus» από το «λεγόμενος» που το χρησιμοποιεί μία φορά (47). Οι όροι για τις κατευθύνσεις του ανέμου είναι όλοι ελληνικοί (ανατολή, βορράς και νότος). Εξαιρεση αποτελεί το *ronente* (στ. 55, 61), που εξελληνίστηκε φωνητικά σε «μπονέντε» (66).

Ο λόγος για τον οποίο ο συντάκτης έγραψε το κείμενο στα ελληνικά δεν είναι ξεκάθαρος. Αν ισχύει ότι το κοινό ή ο αποδέκτης ορίζει τη γλώσσα, θα πρέπει να υποθέσουμε πως στον μικρότερο αδερφό του τον Ιερώνυμο, τον λιγότερο ενημερωμένο στα θέματα της διαχείρισης, τα ελληνικά ήταν πιο οικεία. Ανεξήγητο παραμένει τότε γιατί οι προηγούμενες μοιρασιές έχουν συνταχθεί στα ιταλικά. Άλλη δυνατότητα είναι η μοιρασιά/απογραφή, που περιλαμβάνει και όλα τα στοιχεία σχετικά με τους γονικάρηνδες, να προοριζόταν για τον διαχειριστή της ακίνητης οικογενειακής περιουσίας στο χωριό, τον «κουράτορα», όπως αποκαλείται ήδη από την εποχή του Σαχλίκη. Δεν αποκλείεται βέβαια ο Longo να έκανε και από τις πράξεις που καταχωρίστηκαν στο πρωτόκολλο του στα ιταλικά (C15, 18, 20) ένα αντίγραφο στα ελληνικά.

Η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι η ελληνική του περιβάλλοντός του, δηλ. η μορφή του ανατολικοκρητικού ιδιώματος που μιλούσαν στην κεντρική Κρήτη στις αρχές του 16ου αι. Χρησιμοποιεί τους ανατολικοκρητικούς τύπους *σάζω* (13), *μοιρασιά* (28, 111, 193), *μερά* ((55, 56), *θωρώ* (65-66), *οπόναι* (77, 92). Το κείμενο είναι αρκετά διαφωτιστικό ως προς την εξέλιξη του ιδιώματος: χρησιμοποιεί πάντα τον τύπο «θέλομε» κ.ά. (και όχι «θέλουμε»), αλλά στον ενεστώτα της παθητικής φωνής πάντα τον τύπο με «ου»: *στέκονται* (16, 38) και *ευρίσκονται* (48), στα συνηρημένα ρήματα «γροικάται» (117) και «γροικούνται» (34, 50), αλλά όχι «κρατά», πάντα «κρατεί» (113) και «εκρατεί» (100). Χαρακτηριστικά κρητικές λέξεις όπως «επά» δεν χρησιμοποιούνται (γράφει πάντα «εδά» 49, 119), ενώ το «εδά» περιορίζεται στην επεκταμένη μορφή «εδανιανά» (14). Λίγο πιο κάτω χρησιμοποιεί το κοινό *τάρα* (20)

Οι διπλοτυπίες, η ύπαρξη των οποίων προβληματίζει συχνά τους εκδότες λογοτεχνικών κειμένων, απαντούν και εδώ: π.χ. *χερός* (32) και *χειρό/χειριού* (9), *άνω γεγραμμένου* (32-33) και *απάνω γραμμένης* (57), *λέγομε* (49) και *λέμε* (120), *έναι* (77, 92, 104, 112, 117) και *είναι* (4, 12, 18 κ.ά.)⁵⁵, *μαέστρα*

54. Το «τότε», βασικό συστατικό της περιγραφής του, δεν αποδίδει το προτερόχρονο.

55. Ίσως εδώ να μην πρόκειται για διπλοτυπία, αλλά για διαφοροποίηση του γ' προσώπου του ενικού και του πληθυντικού του ρήματος «είναι»: *έναι* ενικού, *είναι* πληθυντικού. Και στον παρατατικό παρατηρείται παρόμοια διαφοροποίηση: *ήτνε* (22, 26, 46, 88) και *ήσα* (24, 27).

(68) και *μαϊστρα* (90). Η μετοχή ενεστώτα λήγει συνήθως σε *-οντα*, αλλά μαρτυρείται και ο τύπος σε *-οντας*. Ο συντάκτης χρησιμοποιεί παράλληλα τα ρήματα «ξετελειώνω» και «ξετελεύω» (*xeteliononda* 58 / *naxetelepsi* 68). Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η επέκταση σε τύπους της δεικτικής αντωνυμίας «τούτος»: δίπλα στα *tutes*, *equina* (τύποι του «αυτός» δεν απαντούν), χρησιμοποιεί τα *tutugnis* (4, 50), *tutuinu* (61).⁵⁶ Η επέκταση αυτή μεταδόθηκε, αν είναι σωστή η μεταγραφή μου, και στο χρονικό επίρρημα «εδά»: *εδανιανά* (14). Το φαινόμενο παρατηρείται ακόμα και σε τοπωνύμια: *Vromoligni* και *Vromolimni*.

Ο τύπος «*τσ*» αντί για *τση/τσι* απαντά εδώ λίγες φορές: *tes dhio zedhiches* (38-39), ενώ παρακάτω γράφεται *tes edhichestu* (109-110) και στο μη δημοσιευόμενο I¹³⁹ *T' ambeli zelenas pelechano*, ενώ παντού αλλού χρησιμοποιούνται οι τύποι «*της*» και «*τες*». Τα παραδείγματα από το Ρέθυμνο (βλ. παραπάνω) δείχνουν πως οι τύποι του θηλυκού άρθρου του ενικού και του πληθυντικού και του αρσενικού πληθυντικού, καμιά φορά και σε συνδυασμό με την πρόθεση 'σε', είχαν διαδοθεί ήδη πριν από το 1490.

Η γενική σε *-ο* παρατηρείται μόνο στη λέξη *γέρο*⁵⁷ και *Διάκο*, σε ξένα οικογενειακά επίθετα *Λόγκο*, *Πελεκάνο* (αλλά όχι στα ελληνικά *Χαμηλού*, *Αδείπνητου*) και σε ξένα μικρά ονόματα: *Μαρίνο*, *Αλεσάνδρο*, *Γερώνυμο*, *Διάκο* (αλλά και πάλι όχι στα ελληνικά *Στεφάνου*, *αγίου Γεωργίου*). Αναρωτιέται κανείς αν πράγματι πρόκειται για γενική των μικρών ονομάτων σε *-ο* ή για τον ιταλικό τύπο του ονόματος, που συμπίπτει με την αιτιατική, την πτώση που ακούγεται συνήθως στην καθημερινή χρήση. Πρβ. π.χ. την υπογραφή του Ιερώνυμου de Mezzo (*Ego ieronimo demezos* στ. 192). Το ίδιο συμβαίνει και στις υπόλοιπες πράξεις του Longo. Και εκεί πολύ συχνά, όταν πρόκειται για χωρικούς, το οικογενειακό επίθετο και το παρατσούκλι του πρώτου συμβαλλομένου δίνονται στην αιτιατική/κλητική, το μικρό όνομα πιο σπάνια. Εκεί φαίνεται πως η επίδραση της φόρμουλας με την οποία αρχίζουν οι περισσότερες πράξεις: *manifestum/securitatem facio ego/ committens committo ego* αναγκάζει τον συμβολαιογράφο να λατινοποιήσει το μικρό όνομα. Υπάρχουν όμως πολλές δεκάδες εξαιρέσεις: *ego Janni Contado* (64.1), *nos Manoli et Nicola Arcoleo fratres quondam Georgii et Vassilico* I² *Furidalo quondam Janni* (73.1-2), *ego Thefani Xagorari* I² *filius Coste* (76.1-2), *ego Janni Pinacopulo* (182.1), *ego Costa Calogerea* (788.1), *Testes Dimitri Manuna et Stamatius Turlino* (P14.4), *ego Dimitri Papadopulo* (69.1), *ego Vassilico* I² *Vlasto filius Nicole* (361.1-2), *ego Vassili Tripodi quondam Coste*

56. Προς το τέλος του εγγράφου η φωνητική απόδοση του «n» ανάμεσα σε φωνήεντα, και ειδικά πριν από «i», αλλάζει. Ο συντάκτης δεν γράφει *πια*: *tutugnis* (3), αλλά *tutunis* (117, 121).

57. Παρακάτω στα ονόματα των καλλιεργητών/γονικάρηδων χρησιμοποιείται η συντομογραφία *Vo* (= vecchio) με την ίδια σημασία

(449.1), nos Vassili Caffura filius Nicolai l² ... et Janni Condocalo (1057.1-2).

Συντακτικά, ως προς τη σύνδεση των προτάσεων, το κείμενο ως περιγραφή προφορικού χαρακτήρα είναι πολύ απλό. Το παρατακτικό «και» είναι ο κανόνας για την απλή σύνδεση. Το εναντιωματικό «ειμά» (1, στ. 35) και το αιτιολογικό «ογιατί» απαντούν από μία φορά (στ. 6), το ομοιωτικό «σα» πιο συχνά (στ. 8, 17, 37, τα «ως» η «όπως» ποτέ). Οι αναφορικές προτάσεις εισάγονται με το αναφορικό επίρρημα «οπού» το «που» δεν μαρτυρείται, όπως ούτε το «ο οποίος»· αντί γι' αυτό χρησιμοποιείται δύο φορές το «ο ποίος». Εντύπωση κάνει το ότι ο συντάκτης αποφεύγει/δεν ξέρει τη χρήση του «όσα», αλλά χρησιμοποιεί αντί γι' αυτό το «ό,τι» (στ. 15 *T' άλλα όλα ό,τι έχουμε μοιρασμένα και* στ. 48 *T' άλλα όλα ό,τι ευρίσκονται*). Στον στ. 104 το «ό,τι», που δεν έχει προηγούμενο, δεν είναι πληθυντική έννοια (Ο, τι είναι μέσα σε τούτο το *confini*).

Η υποτακτική σύνδεση περιορίζεται στη χρήση του «να» (βλ. π.χ. στ. 60 κ.ε.) και «ογιά να» (13). Εντύπωση κάνει η σύνταξη του «θέλω»: ο συντάκτης προτιμά τη «διπλή» σύνδεση με «και να» *θέλωμε και να 'ναι* (14, 107), *θέλωμε και να γροικούνται* (36, 52).

Για την έκδοση του *Γαδάρου, λύκου κι αλουπούς διήγησις ωραία που ετοιμάζει ο τιμώμενος για τη σειρά «Παλιότερα Κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας»* του Ι.Ν.Σ. μπορεί να έχουν σημασία δύο-τρία στοιχεία:

(1) Ο κριτικός εκδότης λογοτεχνικών κειμένων δεν χρειάζεται να ανησυχεί ιδιαίτερα όταν βρίσκει στους μάρτυρες του σχετικά μεγάλη ποικιλία διπλοτυπιών. Αυτές δεν οφείλονται σε μετρικούς λόγους ή απροσεξία ή επεμβάσεις του αντιγραφέα. Μπορεί κάλλιστα ο ποιητής να αποδίδει με αυτές την γλωσσική πραγματικότητα των ημερών του.

(2) Μήπως το «περ πονέντε» (*Γάδαρος*, στ. 163) είναι διόρθωση ενός αρχικού «βερ πονέντε», που φαίνεται να είναι *lectio difficilior*;

(3) Άλλους ιταλικούς όρους για τις κατευθύνσεις του ανέμου δεν χρησιμοποιεί ο συντάκτης της απογραφής της ακίνητης περιουσίας εκτός από το «πονέντε». Αυτό σημαίνει πως η λ. «τραμοντάνα» (*Γάδαρος*, στ. 162) έχει ως ομοιοκαταληκτούσα λέξη, άμεση σχέση με τον προσορισμό του ταξιδιού, την *Τάνα*. Η λ. «τραμο(υ)ντάνα», όπως και οι άλλοι ιταλογενείς όροι για τις κατευθύνσεις του ανέμου, ανήκει καθαρά στο λεξιλόγιο των θαλασσινών⁵⁸ που χρησιμοποιεί η αλεπού για να εντυπωσιάσει ή να παραπλανήσει τον γαίδαρο. Η ειρωνεία είναι πως η *Τάνα* βρίσκεται βέβαια σε σχέση με

58. Βλ. Armand Delatte, *Les portulans grecs* [Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, CVII], Liège 1947, Index verborum, λ. *τραμουντάνα/τρεμουντάνα*. Ευχαριστώ τους συνεργάτες του Λεξικού του Κριαρά που με ενημέρωσαν για τη χρήση της λέξης σε άλλα κείμενα.

την Κρήτη προς την τραμουντάνα/το βορρά, αλλά δεν αποκλείεται η πιο ασφαλής πορεία προς τη Μαύρη Θάλασσα να ήταν πρώτα προς τα δυτικά, παράλληλα με την ακτή της Κρήτης, και από τα Κύθηρα και μετά πάλι παράλληλα με την ακτή προς τα βορειανατολικά. Ο γάιδαρος επομένως δεν νικά την αλεπού και τον λύκο μόνο στην πονηριά, αλλά και στην γνώση της ναυσιπλοΐας.

Πάνο Βασιλείου,

Την επόμενη φορά που θα 'ρθείς στο Castricum: μην εμπιστεύεσαι τον οδηγό σου, αυτός θέλει να σου κάνει ξενάγηση στα αξιοθέατα της πόλης και της κωμόπολης. Θυμήσου:

Από το σταθμό προς τραμοντάνα πενήντα βήματα, δαπό στο φούρνο βερ λεβάντε και αποκεί στράτα στράτα ως την φράγκικη εκκλησιά του Άι-Παγκράτη, κάνε ακόμα σαράντα πενήντα βήματα και όντα ιδείς να ανοίγει ομπρός σου μια πιάτσα, γύρνα οστρο-λεβάντε για μισό μίλι. Στην πλιο μιτσή πιατσέτα στρίψε ζερβά, και στη ζερβή σου χέρα στο σεγκόντο τετράγωνο να δεις το πορτρέτο της οικοδέσποινας, που κι εκείνη σε αγαπά πολύ.

CASTRICUM, Ολλανδία

ARNOLD VAN GEMERT